

بررسی و نقد شاه ولی الله در زمینه تصوف و عرفان

هُما*

چکیده:

شاه ولی الله (۱۷۰۳م - ۱۷۶۳م) در قرن هیجدهم می زیسته است. از آن زمان تا امروز سه قرن گزشته است صاحبان علم و دانش از فکر و نظرهای او استفاده کرده اند و می کنند. اندیشه های او بر تاریخ، سیاست، جامعه و ادب شبه قاره تاثیر عمیقی انداخت.

در زمان شاه ولی الله احیای ذوق حقیقی قرآن و سنت دشوار شده بود. تضاد فکر و اندیشه های نادرست فراوان شده بود. در آن زمان پُر آشوب برای اصلاح احوال و تجدید نوین پیام رسالت شاه ولی الله متولد شد. او در پیرامون قرآن و سنت تصوف را معرفی کرد. این سرچشمه فیوض از حیث سخن و نظر و عمل صاحب تصوف بود. او مجاهد زمینه تصوف و عرفان بود.

بر موضوع تصوف به زبان فارسی کتابهای بی مانند او: الطاف القدس، القول الجمیل، الانتباه فی سلاسل اولیاء، فیوض الحرمین، انفاس العارفین، شفاء القلوب، التفهیمات الالهیه، لمعات، سطعات، این همه کتابها خزینه بی نظیر حقایق و معارف، لطایف و دقائق تصوف و فلسفه تاریخ آن است. او اندیشه های غیر اسلامی و سخنان صوفیان جاهل را مورد نقد قرار داده است. او تاویل های ناشایسته صوفیان معاصر را دوست نداشت.

عصر حاضر احتیاج مند تهذیب تصوف است. فکر و نظر مجددانه شاه ولی الله برای سالکان راه تصوف مشعل راه خواهد بود.

واژه های کلیدی: شاه ولی الله، تصوف و عرفان، احیای ذوق حقیقی، نظرهای باطل، سرچشمه فیوض، بررسی و نقد.

*دانشجوی دوره دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور-پاکستان

خانواده شاه ولی الله مرکز تصوف و عرفان بود. او در آغوش آن پرورش یافت. او در همنشینی پدرش شاه عبدالرحیم مراحل عرفان را طی کرد. در جزء اللطیف می نویسد:

“پانزدهم سال بود که با والد بزرگوار بیعت کردم و به اشغال صوفیه خصوصاً نقشبندیه مشایخ مشغول شدم و از حیث توجه و تلقین و تعلیم آداب طریقت و لبس خرقه صوفیاء ارتباط درست نمودم“. (خلیق نظامی، مترجم، جزء اللطیف، ۲۰۱۵م، ص ۲۴)

در ۱۱۴۳هـ برای پرداختن حج به حرمین شریفین رفت. آنجا زیر تربیت شیخ ابو طاهر مدنی فیوض و معارف بی پایان را بدست آورد. ایوب قادری مترجم انفاس العارفین می نویسد:

“شیخ ابوطاهر شاه ولی الله را خرقه کامل همه سلسله های صوفیان را بخشید“. (ایوب قادری، مترجم جزء اللطیف، ۱۹۶۴م، ص ۲۵)

شاه ولی الله در رساله “انسان العین فی مشایخ الحرمین” آن همه استادان و بزرگان حرمین شریفین را معرفی کرده است که سند حدیث یا خرقه صوفیه به او بخشیدند. او با همه راز و رمزهای تصوف آشنا شده بود. و از ظاهر و غایب همه بخشهای تصوف آگاه بود.

بعد از برگشتن از حرمین شریفین منظره عجیبی شبه قاره پیش چشمش آمد. اوضاع اجتماعی دور و ور او بی نظم و ترتیب شده بود. اختلاف و غارتگری مرهته ها، کشت و خون و منظره های ویرانی را تماشا کرد. دل دردمند او را نگذاشت که از این اوضاع اغماض کند. سیرت پاکیزه حضرت محمد پیش چشمش آمد. و تحت تاثیر تربیت پدر بزرگوارش شاه عبدالرحیم فرموده های قرآن و سنت را توضیح داد. از آموزش های اسلام آگاه کرد. او هفده کتاب در زمینه تصوف نوشت.

شاه ولی الله به عنوان فتح الرحمن قرآن را به زبان فارسی ترجمه کرد. این ترجمه دارای اختصار و جامعیت است. موضوعهای پیچیده در کلمه های مختصری مطرح کرده است.

پس از قرن‌ها هیچکس چنین ترجمه ننوشت. سخن دلنشین این است که همه گروه‌های مسلمانان بر این ترجمه متفق‌اند. علاوه بر آن در مورد تفهیم قرآن همه عالمان بر "فوز الکبیر" (مال شاه ولی الله) هم متفق‌اند.

مواد درسی تحصیل و تربیت مدرسه رحیمیه تا امروز در مدرسه‌های دینی بی شمار شبه قاره رایج است. درین ضمن منظور نعمانی در ماهنامه "الفرقان" ویژه نامه شاه ولی الله می نویسد:

"اگر تاریخ جامع صوفیه صافیه و ائمه سلوک و عرفان را به نگارش در آوریم ، تالیفات مستقل شاه ولی الله خیر کثیر ، القول الجمیل ، الطاف القدس و غیرآن و بر اساس "فصل‌های احسان" حجة الله البالغه و بدور البازغه این وظیفه تاریخ نویس باشد که دوشا دوش امام غزالی، شیخ عبدالقادر جیلانی، و امام ربانی (شیخ احمد سرهندی) ، شاه ولی الله را هم معرفی کند. (منظور نعمانی، ۱۳۵۹هـ، ص ۳۹۳)

وسلیس سائرس در رساله "تاریخ جهان" شاه ولی الله را با این کلمات احترام می‌گذارد:

"شاه ولی الله دهلوی عارفی ممتاز و عالم دینی نظریه فرهنگی و آغاز و انقراض تنظیم جامعه ای را مطرح کرد". (وسلیس سائرس، "تاریخ جهان" ۲۰۱۲م، ص ۷۹۳، ۷۹۴)

در نظر شاه ولی الله عارفان حقیقی آنها هستند که اساس احوال و درجات خود را بر قرآن و سنت نهاده‌اند. و همواره بر راه شریعت گامزن هستند. در زمان او اختلاف شدیدی میان شریعت و طریقت وجود داشت. نمایندگان شریعت عالمان و فقیهان بودند و صوفیان علمبرداران طریقت بودند و همین نکته موجب اختلال شدیدی بود.

شاه ولی الله این نزاع با هم صوفیان و فقیهان را از بین برد.

در دوره شاه ولی الله اختلاف معتقدان وحدت الوجود و وحدت الشهود هم بر اوج بود. ولی شاه

ولی الله در "نامه مدنی" گفت:

”به نظرم درمیان هر دو مکشوف فرقی ندارد. وهر دواست اند.“ (حنیف ندوی،

مترجم، نامه مدنی، مجموعه رسایل امام شاه ولی الله، ۲۰۱۵م، ص ۱۲۷)

شاه ولی الله این اختلاف مابین وحدت الوجود و وحدت الشهود را نزاع واژه ای قرار داد. و همه بزرگان بالاخره بر يك نکته متفق اند. او برای ایجاد تطبیق میان نظرهای ابن عربی و شیخ احمد سرهندی نظریه ”نفس کلیه“ را مطرح کرد. عبیدالله سندی می گوید:

به وسیله تصوف و معرفت ایمان به روز حشر استحکام می پذیرد. از مطالعه دانای شاه ولی الله مطمئن می شویم. زندگانی دنیا وحدت سراسر به نظر می آید. و میان زندگانی دنیا و زندگانی بعد از مرگ وحدت سراسر فرقی ندارد.

فکر و نظر شاه ولی الله وحدت زندگی عمومی، وحدت آدمیت و بعد ازان وحدت قوی آدم و در نتیجه آن وحدت شریعت و طریقت را توضیح دهد. (عبیدالله، شاه ولی الله و فلسفه وی، ۲۰۰۲م، ص ۱۹۳)

شاه ولی الله از صوفیان جاهل متنفر بود. در تألیف ”وصیت نامه“ می فرماید:

”دست در دست مشایخ این زمان که بانواع بدعت مبتلا هستند هرگز نباید داد. و بیعت ایشان نباید کرد. و بر کرامات ایشان مغرور نباید بود. کرامات فروشان این زمان همه الا ماشاء الله طلسمات و نیز نجات را کرامات دانسته اند.“ (محمد سرور مترجم ”وصیت نامه“، مجموعه رسایل شاه ولی الله، ۲۰۱۳م، ص ۵۲۶)

شاه ولی الله چنین صوفیان را دزد و راهزن نامیده است او در تفهیمات می گوید:

”البته صوفیان جاهل دزدان و قطاع الطریقان دین اند.“ (شاه ولی الله، التفهیمات، جلد دوم، ۱۹۳۶م)

تالیفات شاه ولی الله بر موضوع تصوف و عرفان:

۱. التفهيمات الالهيه، ۲. الجزء اللطيف في ترجمه العبد الضعيف، ۳. الطاف القدس، ۴. انقاس العارفين، ۵. سطعات، ۶. همعات، ۷. لمعات، ۸. الخیر الكثير، ۹. مکتوب مدنی، ۱۰. انتباه فی سلاسل اولياء، ۱۱. القول الجمیل.

معرفی این تالیفات به قرار ذیل است:

➤ **التفهيمات الالهيه:** این رساله به زبان عربی و فارسی است. موضوع این کتاب عرفان است. در ۱۹۳۶م از بجنور (هند) چاپ شد، در این تالیف شاه ولی الله آن اشتباهات را نشان داده است که در گروه های مختلف مسلمانان استحکام یافته بود. او خواستار تعمیر ساختمان بوسیده اخلاق و کردار بود. سال تالیف این کتاب پیش از ۱۱۴۶ه است. این کتاب دارای اشعار صوفیانه هم است. این کتاب دو قسمت دارد.

➤ **الجزء اللطيف في ترجمه العبد الضعيف:** این شرح حال شاه ولی الله است. او احوال شخصی و کوايف تحصیلی خود را با ایجاز و اختصار معرفی کرده است. اجازه بیعت و ارشاد از پدر خود و بعضی از کتابهای خود منسوب به تصوف را معرفی کرده است. کمالات چهارگانه و موضوعهای دقیقی مانند، ابداع، خلق، تدبیر و تدلی را تذکر داده است. اینها عناصر اساسی اندیشه ولی اللهی است. سال تالیف این نسخه ۱۸۱۳/م ۱۸۱۴م است. این نسخه در کتاب خانه نوریه تکیه شریف کاکوری ضلع لکهنؤ وجود دارد.

➤ **سطعات:** در این کتاب شاه ولی الله فلسفه الهیات را توضیح داده است، این کتاب شامل چهل و شش سطعات است. در هر سلسله ای هیچیک موضوع دقیقی تصوف را توضیح داده است. تفهیم این سطعات حسابی اشکال دارد. باز هم برای اصحاب دل و عرفان و ذوق اهمیت خاصی دارد. در

این کتاب کار برد اصطلاحات صوفیانه فراوان است، به ویژگی، وحدت الوجود، عام، خاص اخص الخواص، ذات، بخت و غیر آن.

➤ **لمعات:** دارای شصت لمعه است. اندیشه نوینی در هر لمعه وجود دارد. و هر لمعه احتیاج به توضیح طولانی دارد. موضوعهای مهمی این لمعات: ابداع، خلق، تدبیر، تدلی، توحید، وحدت الوجود، وحدت الشهود، وجود فی الخارج، وجود فی الاعیان، عالم مثال و غیر آن است.

➤ **همعات:** عطاء الرحمن قاسمی در ”مجموعه رسایل شاه ولی الله می گوید: ”همعات بزبان فارسی معرفی تاریخ تصوف، فلسفه تصوف، اصطلاحات تصوف، گروه های صوفیان، مرتبه ها و نسبت های آنها است. این تالیف شاهکار او است، زیرا در آن چهار دوره تصوف و تغییرات و اوضاع آن را کاملاً تذکر داده است. و نظر و اندیشه خود را هم ارائه داده است.“ (عطاء الرحمن، ۲۰۱۵م، ص ۱۴) در نظرش علم تصوف معرفی حقایق عالم است. تصوف اسلامی ایمان و عمل و اندیشه و دانش را هم آهنگ و باهم کند. همین تصوف مرکز زندگی روانی مسلمانان است، وسیله آزاد اندیشی و وسیله تزکیه قلب و نظر است. همعات شامل ۲۲ همعه است. این کتاب در ۱۴۸۱ هجری نوشته شد.

➤ **مکتوب مدنی:** موضوع این نامه هم عرفان است. این مکتوب به نام آفندی اسماعیل بن عبدالله الرومی ثم المدنی است. به سبب ایجاد ترکیب درمیان وحدت الوجود و وحدت الشهود شاه ولی الله منظور خود را در نامه طولانی به نام آفندی اسماعیل توضیح داده است این مکتوب بر عنوان بالا سند مهمی است. شاه ولی الله تحت تاثیر اندیشه و نظر شیخ احمد سرهندی است. باز هم راجع به فکرو نظر ابن عربی اختلافی ندارد. البته نظرش عذر خواهانه است.

اظهار سمبلیک این اندیشه دوران اقامتش در حجاز در مکاشفه روحانی شده است. محمد سرور مترجم فیوض الحرمین می گوید:

”شاه ولی الله گفت که مرا در مکاشفه ای گفته اند که در تعبیر و تشریح احکام شرعی در میان چهار مسلک فقهی (حنفی، شافعی، مالکی و حنبلی) باشم“. (محمد سرور مترجم، فیوض الحرمین، ۱۹۴۷م، ص ۲۳۷)

عبیدالله سندی درباره نظر شاه ولی الله می گوید:

”شاه عبدالرحیم موضوع وحدت الوجود را به شیوه خوبی حل کرد. وبه ذهن شاه ولی الله نشانید. سه چیز یعنی دانستن متن اصلی قرآن، حل درست ترین موضوع وحدت الوجود و اهمیت فوق العاده حکمت عملی در علوم اسلامی در آموزه های شاه ولی الله اهمیت اساسی دارد. واین هر سه نتیجه تربیت شاه عبدالرحیم است“. (عبیدالله، شاه ولی الله و فلسفه او، ۲۰۰۲م، ص ۱۹۲، ۱۹۳)

➤ **انفاس العارفين:** این تالیف سه بخش دارد. دو بخش نخست شامل دو رساله بعنوان بوارق الولاية و شوارق المعرفة است. سومین بخش دارای پنج مقاله به قرار زیر است:

۱. الامداد فی مآثر الاجداد، ۲. عطیه الصمدیه فی انفاس محمدیه (احوال محمد پهلای جد از طرف مادر)، ۳. النبذة الابریزیه فی لطیفه العزیزیه (احوال شاه عبدالعزیز جد اعلی شاه ولی الله)، ۴. انسان العین فی مشایخ الحرمین (ذکر مشایخ الحرمین)، ۵. الجزء اللطیف فی ترجمه العبد الضعیف (خود نوشت مؤلف).

این تذکره خزینه علم شریعت و معرفت و گنجینه حکمت و دانش است، گشاینده هزارها مسئله تاریخی، فقهی، عرفانی و کلامی است. این تالیف ترجمان راستین اندیشه عرفانی خانواده شاه ولی الله است. عبیدالله سندی می گوید:

”انفاس العارفين روحیه فلسفه تصوف شاه ولی الله است. انفاس العارفين با مطالعه اخبار الاخیار تالیف عبدالحق دهلوی و نفحات الانس جامی، عکاس تاریخ سراسر تصوف اسلام است“. (عبیدالله، ۲۰۰۲م، ص ۱۹۴)

➤ **الطاف القدس:** در این تالیف لطائف را مورد بحث قرار داده است. ادراك انسانی و درجات آن را معرفی کرده است.

➤ **الانتباه فی سلاسل اولیاء:** در این تالیف روش های گوناگون صوفیان را توضیح داده است.

➤ **القول الجمیل:** روش تحصیل طریقت که از پدرش آموخت، آن را تذکر داده است.

کتاب شناسی و منابع:

- ایوب قادری، جزء اللطیف مترجم، ۱۹۶۴م، مکتبه الفرقان بریلی.
- حنیف ندوی مترجم، مکتوب مدنی، ۲۰۱۵م، اداره شاه ولی الله مسجد کاکانگر دهلی نو.
- خلیق احمد نظامی مترجم، جزء اللطیف، ۲۰۱۵م، اداره شاه ولی الله مسجد کاکانگر دهلی نو.
- عبیدالله سندی، شاه ولی الله و فلسفه وی، ۲۰۰۲م، اکادمی سند ساگر، ۲۱ مارکت عزیز بازار اُردو لاهور.
- عطاء الرحمن، مجموعه رسائل شاه ولی الله، ۲۰۱۵م، اداره شاه ولی الله مسجد کاکانگر دهلی نو.
- شاه ولی الله، التفهیمات الالهیه، جلد ۲، ۱۹۳۶م، مجلس علمی داهیل (سورت).
- محمد سرور مترجم، وصیت نامه، ۲۰۱۳م، اداره شاه ولی الله مسجد کاکانگر دهلی نو.
- محمد سرور مترجم، فیوض الحرمین، ۱۹۴۷م، اکادمی سند ساگر تمپل رود لاهور.
- منظور نعمانی، ماهنامه الفرقان، ۱۳۵۹هـ، مکتبه الفرقان بریلی.
- وسیلیس سائرس، رساله تاریخ جهان، ۲۰۱۲م، فنش مرکز اندیشه رسمی و تجدید نظری همبولد چاپخانه دانشگاه هوئی.